

İSLÂM'IN İLK YILLARINDA HORASAN'DA VERGİ SİSTEMİ*

Abdülaziz DÛRÎ**
Halil İbrahim HANÇABAY***

-1-

Başta Wellhausen olmak üzere müsteşrikler, Horasan'daki vergi sistemini incelemişlerdir. Wellhausen, Horasan'da sadece cizye veya haraç diye isimlendirilen tek bir çeşit verginin olduğu ve bunun, her bölgede sabit vergileri (اتاوی ثابتة) belirleyen barış antlaşmalarının neticesinde kişi başına alındığı sonucuna ulaşmıştır. Wellhausen'a göre bu uygulamalar Nasr b. Seyyâr'a kadar böyle devam etmiştir. Fakat Nasr, bu iki vergiyi birbirinden ayırmış ve müslümanlardan cizyeyi kaldırarak topraklar üzerindeki haracı da umumî bir şekilde herkese yüklemiştir.¹

Dennet'e gelinceye kadar, Wellhausen'ın çalışması diğer araştırmacılar için esas kabul ediliyordu. Dennet ise Horasan'ın tamamının bir antlaşmaya bağlı olarak her bölge halkının belirli bir vergi (إتاوة محدودة) ödediği ve halkın arazilerinin haraç arazisi olmadığı sonucuna varmıştı. Ancak, şahıslar açısından bakıldığında, Sasânîler dönemindeki vergi sistemi bir değişikliğe uğramamıştı. Bu vergi sistemine göre her şahıs, arazi vergisi, ticaret vergisi

* Makale ilk defa *Nizâmu'd-darâib fi Horasân fi sadri'l-İslâm* (Mecelletü'l-mecme'i'l-ilmî el-İrâkî, c. 11, Bağdat 1964, s. 75-87.) isimle yayınlanmıştır. Daha sonra aynı isimle *Evrâkun fi't-târih ve'l-hadâra evrâkun fi't-târihi'l-iktisâdi ve'l-ictimâi* (Merkezu'd-dirâsâti'l-vahdeti'l-arabiyye, Beyrut 2009, s. 45-57.) adlı eserde müellifin bazı makaleleriyle birlikte yeniden neşredilmiştir. Tercümemizde makalenin son neşrini esas aldık. Konunun daha iyi anlaşılması için bazı kavramların Arapça asıllarını parantez içerisinde vermeyi uygun gördük. Makalenin anlaşılması hususundaki tenkit ve tekliflerinden dolayı hocam Yrd. Doç. Dr. Saim Yılmaz ve arkadaşım Muhammed Okumuş'a müteşekkirim. Sonunda herhangi bir kayıt taşımayan dipnotlar müellife, "çev." kısaltması ile verilenler ise mütercime aittir.

** Prof. Dr., Ürdün Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

*** Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi (h_i_hancabay@hotmail.com)

¹ Julius Wellhausen, *Târihu'd-devleti'l-Arabiyye min zuhûri'l-İslâm ilâ nihâyeti'd-Devleti'l-Ümeviyye* (Almanca'dan trc. Muhammed Abdu'l-Hâdî Ebû Rayde), Lecnetü't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, Kahire 1958, s. 284, 453-457.

ve baş vergisi (ضريبة رأس) ödüyordu. Yani, daha önceki vergiler olduğu gibi duruyordu. Çünkü bu vergilerin toplanması mahallî liderlerin ve yöneticilerin elindeydi. Bu kişiler uygun gördükleri şekilde vergileri topluyor ve diledikleri miktarı kendileri için alıyordu. Araplara ise ancak anlaştıkları miktar kadar veriyorlardı.² Denet'in bu tespitine göre Nasr b. Seyyâr, yeni bir şey ortaya koymamış, bilakis hâl-i hazırdaki sistemde var olan vergi sorumluluğunun sınırlarını ve bununla ilgili düzenlemeleri tekrar gözden geçirmiştir.³

Welhausen ve Denet'in çalışması büyük ölçüde yoruma dayanmaktadır. Her iki çalışma da çok önemli olmalarına rağmen bir takım belirgin boşluklar içermektedir.

Öncelikle tarihî temel varsayımlardan başlayalım. Bunlardan birincisi, Araplar, daha önceki vergi sistemlerini esas almışlar ve bunlarda köklü değişiklikler yapmamışlardı. İkincisi ise Taberî, cizye veya haraç gibi istihlakları gelişmiş güzel kullanmak yerine, bu kelimelerin o bölgedeki idarî anlamlarını (مدلولاتها الادارية) dikkate alarak kullanmıştır. Bunu, Wellhausen'ın açıklamasının temeli ve Denet'in tartışmasındaki ana nokta olarak düşündüğümüzde bu husus çok büyük bir önem arz etmektedir.

-2-

İslâm'ın ilk yıllarında Horasan'daki mali idare hakkındaki bilgiler, birincisi, bilgilerin yetersizliği, ikincisi ise idari yapıdan kaynaklanan sebeplerden dolayı sanıldığı kadar açık değildir. İktâ sahipleri ile İran şehirlerinin emirleri (merzûbân, azîm, sâhib) Arap fâtihlerle bir takım antlaşmalar yapmışlar ve müslümanlara senelik müşterek vergi vermeyi kabul etmişlerdi. Bu vergi, zaman zaman cizye (جزية)⁴, vazîfe (وظيفة)⁵, haraç (خراج)⁶ ve itâva (إتاوة)⁷ şeklinde isimlendirilmiştir.

Ne var ki, ilk bakışta bu antlaşmalar müşterek vergiye kaynaklık eden vergilerin çeşidi hakkında her hangi bir bilgi sunmamakta ve özellikle de birçoğu yalnızca bazı hususları gösteren işaretler içermektedir.

² Daniel Denet, *el-Cizye ve'l-İslâm* (trc. Fevzi Fehim Câdullah), Dâru mektebeti'l-hayât, Beyrut 1960, s. 185-190.

³ Denet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, s. 194.

⁴ Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Yahya b. el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, Şirketü tabi'l-kütübî'l-arabiyye, Kahire 1901, s. 254, 570, V, 81-82.

⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 569.

⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 571.

⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 586.

Bundan dolayı, vergi sistemi hakkında bilgi sahibi olmak istiyorsak öncelikle bu dönemde “cizye” ve “haraç” kelimelerinin ne anlama geldiğini bilmek zorundayız.

Taberî'de cizye veya cezâ (الجزية-الجزاء) kelimesi, ilk antlaşmaların birçoğunda yer almaktadır. Bu da İrmîniyye, Şehr-i Bizâr, Rey⁸, Kûmis⁹ ve Azerbaycan¹⁰ halkıyla yapılan antlaşmalarda geçtiği üzere baş vergisi (ضريبة رأس) anlamına gelmektedir.

Bu anlam Cürcân, Şehr-i Bizâr ve İrmîniyye ile yapılan barış antlaşmalarının metinlerinde açıkça görülmektedir. Müslümanların safında savaşan herkes cizyeden muaf tutulmaktadır. Cürcân halkıyla yapılan sulhte “Her sene, ergenlik çağına girenler için gücünüz yettiği ölçüde cizye ödemeniz gerekir. Sizden kimden yardım alırsak bu onun cizyesi olacaktır.”¹¹ ifadeleri geçmektedir. Şehr-i Bizâr ve İrmîniyye ile yapılan sulhte ise “Her savaşa katılacaklar...kim savaşa katılmaya icabet ederse ondan ödeyeceği cizye kaldırılacak...savaşa katılmak cizyelerinin yerine geçecek...”¹² ifadeleri yer almaktadır.

Haraç kelimesinin kullanımı ise daha karmaşık bir yapı arz etmektedir. Taberî, Cürcân halkıyla yapılan sulhle ilgili olarak şunları söylemektedir: “Halkının geri kalanından haraç aldı. (Emir) kendisiyle halk arasında bir antlaşma imzaladı.”¹³ Taberî, daha sonra antlaşma metnini zikreder: “Güçlerinin yettiği ölçüde cizye ödeyecekler. Çocuk, kadın, hasta ve dünyadan el etek çekmiş elinde dünyalık hiç bir şeyi olmayan âbid kimseler sorumlu tutulmayacak... Bir sene içerisinde kim savaşa katılırsa ondan o senenin cizyesi kaldırılacak...”¹⁴ Buradaki bilgilerden, Taberî'nin haraç tabirini, Cürcân halkının ödemek zorunda olduğu müşterek cizye anlamında kullandığını görmekteyiz.

Mervu'r-Rûz merzûbânı müslümanlarla barış yapmak için geldiğinde bu durumu Ahnef'e şöyle arz etmişti: “Size altmış bin dirhem haraç vermem karşılığında sizler benim ailemden haraç adına hiç bir şey almayacaksınız.” Ahnef de buna razı olmuş ve şöyle demişti: “İrgatlarından, çiftçilerinden ve el-eradînden

⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I- XIII, el-Matbaatü'l-hüseyniyye, Kahire 1917, IV, 253.

⁹ Taberî, *Târih*, IV, 254.

¹⁰ Taberî, *Târih*, IV, 256.

¹¹ Taberî, *Târih*, IV, 254.

¹² Taberî, *Târih*, IV, 253.

¹³ Taberî, *Târih*, IV, 254.

¹⁴ Taberî, *Târih*, IV, 256.

(الأرضين) dolayı bana altmış bin dirhem vermen karşılığında, sen ve ailenden hiç kimse cizye ödemeyecek.”¹⁵

Buradan anlamaktayız ki, Merv şehrine, buranın merzübânının “Irgatlarından, çiftçilerinden ve el-eradînden” dolayı ödeyeceği altmış bin dirhem haraç yüklenmiştir. Buradaki el-eradîn (الأرضين) tabiri ya toprak vergisi ya da Merv bölgesinde oturanların ödeyeceği vergi anlamına gelmektedir. Belâzurî, bir yerde üzerinde anlaşma sağlanan miktara işaret etmiş¹⁶, bir başka yerde ise bunun müşterek cizye olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: ¹⁷ “Ravilerin dediğine göre Merv merzübânı Mâheveyh, halifeliği sırasında Kûfe’de bulunan Ali b. Ebî Tâlib’in yanına geldi. O da, dihkânların, esâvirelerin ve dehşelârinlerin cizyeyi Mâheveyh’e ödemeleri için kendilerine bir vesika yazdı.”*

“Haraç” kelimesi, Horasan’ın başka bölgelerinde yapılan antlaşmalarda da müşterek cizye (الجزية المشتركة) anlamında kullanılmıştır. Nitekim Herat, Bûşenc ve Bâdgîs merzübânı ile yapılan antlaşmada şöyle geçmektedir: “İbn Âmir, Herat’ın düz ve dağlık bölgeleri adına üzerinde anlaşma sağlanan miktardaki cizyeyi ödemesi ve bu vergiyi el-eradînin (الأرضين) durumuna göre aralarında adaletle taksim etmesi hususunda onunla anlaştı. Kim borcu olan vergiyi ödemezse onun için bir antlaşma ve himaye yoktur.” Belâzurî, bunları aktardıktan sonra şunu söylemektedir: “Bir rivayete göre İbn Âmir, merzübânla bir milyon dirhem vermek üzere anlaştı.”. Buradan anlaşılan o ki, ödenmesi gereken vergi, müşterek

¹⁵ Taberî, *Târih*, V, 81-82.

¹⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 406.

¹⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 408.

* Dihkân, Sasânîlerin ve Ortaçağ’daki bazı İslâm devletlerinin idâri teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabirdir. Dihkânlar, Sasânîler döneminde genellikle köylelerin idaresinden sorumluydu. Her dihkân bir veya bir kaç köy yönetiyor ve devlet adına vergi topluyordu. Bkz. Faruk Sümer, “Dihkan”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 289-290. Bazı rivayetlerde dihkân kelimesi hem basit arazi sahipleri hem de hüküm süren melikler için kullanılmıştır. Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 196. Esâvir, Sasânî ordusundaki subaylara verilen isimdi. Birçoğu barış zamanlarında kendi topraklarını işleyerek elde ettikleri gelirle geçimlerini sağlıyordu. Bkz. Arthur Christensen, *İrân fi ahdi’s-Sâsâniyyîn* (trc. Yahya el-Haşşâb-Abdülvahhâb İzâm), Beyrût 1982, s. 98-99, 251. Dehşelâr kelimesinin aslı farsça olup “ده” (köy) ve “سالار” (komutan, kabile reisi) kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Arapçaya ise “الدمشلاق” şeklinde geçmiştir. Farsça kelimeler için bkz. Ziya Şükun, *Farsça-Türkçe Lûgat, Ferhengi Ziya*, I-III, İstanbul 1984, II, 961, 1124. Kaynaklarda emirler ve diğer bazı devlet erkânı için toprak mahsüllerinden alınan sâlâriyye (سالاریه) adında bir vergi çeşidinden de bahsedilmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1993, III, 101. (çev.)

cizyedir. Belâzurî'nin ifadesinde geçen *el-eradîn* (الأرضين) kelimesi de kırsal bölgede oturanlar anlamına gelmektedir.¹⁸

“Haraç” ve “cizye” kelimelerinin aşağıdaki kullanımlarının bunu teyit ettiğini görmekteyiz. Belâzurî, Ömer b. Abdülazîz'in almış olduğu tedbirlerden bahsederken şunu ifade etmektedir: “Ömer, Horasan'da müslüman olanlardan haracı kaldırdı.”¹⁹

Fakat Taberî ise bu konuda şöyle söylemektedir: “Ömer, Horasan'daki valisi el-Cerrâh'a şöyle bir mektup gönderdi: “Kim senden önce kibleye doğru namaz kılıyor idiyse ondan cizyeyi kaldırdı.” Bunun üzerine insanlar müslüman olmak için birbiriyle yarış etmeye başladılar.”²⁰ Belâzurî'nin yukarıda “haraç” kelimesini antlaşmalar manasında yani müşterek cizye anlamında kullandığını görmekteyiz.

Zikrettiğimiz hâdiseleri teyid eden başka şeyler de bulabiliriz. Nitekim Belâzurî, Horasan bölgelerinin yapılan antlaşmalara göre vermesi gereken haraç miktarlarını zikretmiştir. Bu bölgelerin, yani et-Tabeseyn (باب خراسان), Nesâ, Ebîverd, Mervü'r-Rûz, Nişâbûr, Tûs, Herat, Belh ve Mervü's-Şahcân şehirlerinin ödemesi gereken toplam vergi miktarının aşağı yukarı yedi milyon dirheme yaklaştığını görmekteyiz.²¹ Fakat bu miktar, Horasan bölgesinden alınan vergilerin toplamına nazaran çok azdır. Cerîdetü'r-Reşîd'de (جريدة الرشيد) bu miktar, yirmi sekiz milyon dirhem, bin kovuk gümüş, dört bin beygir, bin köle, yedi bin elbise, üç yüz rıtl helile meyvesine (اهليلج) ulaşmaktadır.²² Bunların haraç vergisinin azaltılmasından ve İslâm'ın yayılmasıyla cizye gelirlerinin düşmesinden sonraki gelirler olduğu anlaşılmaktadır. İlk antlaşmalarda geçtiği şekliyle haraç (خراج) veya vezâif (وظائف) terimlerinin de müşterek cizyeye delâlet ettiği açıktır.

Haraç kelimesi bu şekilde, yani “müşterek cizye” olarak anlaşıldığında, Horasan'daki Emevî dönemi ile ilgili Taberî metinleri açıklığa kavuşmaktadır. Nitekim Taberî, “Horasan'ın haracı fertlerin kişi başıdır.”²³ dediğinde, biz

¹⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 570.

¹⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 426.

²⁰ Bkz. Taberî, *Târih*, VIII, 134; Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Ya'kûbî, *el-Büldân* (nşr. Jan De Goeje) el-Mektebetü'l-coğrâfiyye, I-VII, Leiden 1892, II, 45.

²¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 404–411.

²² Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Ceşşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb* (nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî) Kahire 1938, s. 283–284.

²³ Taberî, *Târih*, VIII, 196.

müşterek cizyenin insanlardan kişi başına alındığını anlıyoruz. Şimdi de Horasan'daki vergi durumuna göz atalım.

-3-

Horasan'da mahallî yöneticiler olan merzübân ve dihkânlarla barış antlaşmalarını yapıldı ve bu şahıslar başlangıçtan itibaren sabit bir miktarda vergi toplamakla yükümlü tutuldu.²⁴ Genelde dihkânlar Emeviler dönemi boyunca vergi toplamaya devam ettiler.²⁵ Öyle görünüyor ki, (Merv merzübânın yaptığı gibi)²⁶, bazı dihkânlar, kendileri ve aileleri için başlangıçtan itibaren müşterek cizyede bir muafiyet hakkı elde etmişti. Aynı şekilde bunlar, müşterek cizyenin paylaşılmasında kendi menfaatlerini gözetiyordu. İslâm'ın yayılması ise müşterek cizye gelirlerini azaltıyor, dihkânların vergi toplama sorumluluklarını zora sokuyor ve onların maddi menfaatleriyle çatışyordu. Görülüyor ki bu sebeple dihkânlar, insanların müslüman olmalarını şüphelerle karşılaşmış ve onların (cizyeden kaçmak için)²⁷ İslâm'a girdiklerini düşünmüşlerdir. Ayrıca, dihkânların haracın kalkmasından endişelenip müslüman olanlardan da cizye alınmasında ısrar ettiklerini görmekteyiz. Bütün bunlardan dolayı dihkânlardan gelen şikâyetlerin ardı arkası kesilmiyordu.²⁸

Burada şunu hatırlamamız gerekir ki, Horasan'da vergi sistemi sadece müşterek cizye ile sınırlı değildi. Sâsâniler döneminden beri süregelen toprak vergisi, ticaret vergisi, zanaat ve meslek vergisi vardı. Bunlar, âyîn vergisi (الآيين)* ve hediyelerin dışındaydı. Biliyoruz ki, Arap idaresi, mahalli

²⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 408.

²⁵ Taberî, *Târih*, VIII, 196.

²⁶ Taberî, *Târih*, V, 81-82.

²⁷ Taberî, *Târih*, VIII, 131, IX, 196.

²⁸ Teğsâde'nin, Buhara bölgesinde İslâm'ın yayılması ve müslümanların fitneyi yayan münafıklar olarak itham edilmesi ile ilgili tavrı için bkz. Gerlof van Vloten, *es-Siyâdetü'l-arabiyye ve's-Şia ve'l-İsrailiyyât fi ahdi Benî Ümeyye*, (trc. Hasan İbrahim Hasan-Muhammed Zekî İbrâhim), Matbaatus's-saâde, Kahire 1934, s. 53-54.

* Kaynaklarda yer alan âyîn kelimesi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Yukarıdaki ifadede, İran'da bayram (Nevrûz ve Mihricân) günlerinde halkın normal hediyeler dışında hükümdara zorunlu olarak sundukları hediye anlamında kullanılmıştır. Bkz. Arthur Christensen, *İrân fi ahdi's-Sâsâniyyîn*, s. 113; Gerlof Van Vloten, *Emevîler Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar* (trc. Mehmed S. Hatipoğlu), Ankara 1986, s. 21. Taberî'de geçen bir rivayeti değerlendiren Wellhausen, âyîn kelimesinin yüksek gümrük vergisi anlamına geldiğini söylemiştir. Bkz. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 143). Rivayet için bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), I-XI, Beyrut 1964, VI, 569. Bir de mesâha sisteminde, ölçülen araziden miktarı oranında alınan ölçüm vergisi olarak kullanılmıştır. Bkz. Ebu'l-Vefâ el-Büzcânî, *Târîhu ilmi'l-hisâbi'l-Arabi: Hisâbu'l-yed* (nşr. Ahmed Selim Saîdân),

vergi sistemini uygulamaya devam etmiştir.²⁹ Her ne kadar vergi sisteminde Sâsânî uygulamalarını açıkça ortaya koyan herhangi bir şey olmasa da bunların varlığına dair bazı izleri görmekteyiz. Nitekim Taberî, Belh halkının, Ahnef'in amcasının oğluna sunduğu hediyelerden bahsetmekte ve bu metinde bunu ortaya koyan deliller bulunmaktadır: *"Daha sonra Ahnef, Belh'e gitti. Amcasının oğlu onlarla anlaştığı şeyi onlardan tahsil etmişti. Ahnef ise onlardan bunları mihricânda almayı kabul etmişti. Belh halkı ona altın ve gümüş kaplar, dinar, dirhem, bir takım eşya ve elbiseler hediye etti. Bunun üzerine Ahnef'in amcasının oğlu onlara: "Bu bizim anlaştığımız şey midir?" diye sordu. Onlar: "Hayır değil. Fakat bu hediye, bugünde bize vali olan kimseye verdiğimiz ve onunla dostluk kurmaya çalıştığımız şeydir." dediler. Bu defa Ahnef'in amcasının oğlu: "Bugün hangi gündür?" diye sordu. Onlar: "Mihricân'dır." dediler. Bunun üzerine: "Bunun ne olduğunu bilmiyorum ancak bunu reddetmeyi istemiyorum. Belki bu benim hakkımdır. Bunu alıp bir kenara koyuyorum. Bu duruma bakacağım." dedi. Daha sonra Ahnef, bu konuda İbn Âmir'le istişare etti ve o da kendisine: "Ey Ebû Bahr! Onu al. Çünkü senin hakkındır." dedi. Bu sefer Ahnef: "Buna ihtiyacım yok." dedi. Bunun üzerine İbn Âmir adamlarından birisine onu alması için emir verdi."³⁰*

Bunların dışında hediyelerin alınması ile ilgili başka bilgiler de vardır. Meselâ, Esed b. Abdullah'a (ö. 120/737-738) takdîm edilen değerli hediyeler gibi.³¹ Ayrıca, arazilerden alınan vergilerin olduğuna, Emevî idaresinin bunları bizzat tahsil ettiğine ve bunların toplanmasında bazen Arap âmillerden yardım aldığına dair bir takım işaretler de vardır. Taberî şöyle kaydetmektedir: *"Saîd Hudeyne*, Horasan'a geldiğinde (h. 101-103) bir grup dihkânı çağırarak küçük yerleşim yerlerine göndereceği kimseler hakkında onlarla istişarede bulundu. Saîd'e Araplardan bazı kimseleri söylediler. O da onları tayin etti. Daha sonra insanlar bu kişilerden şikayette bulundular.. Bunun üzerine o: "Buraya geldim ve buranın halkıyla ilgili herhangi bir bilgim yoktu. İnsanlarla bu konuda istişare ettim ve bana bazı kimseleri tavsiye ettiler. Onların nasıl birileri olduklarını sordum. Onlar methedince ben de bunları tayin ettim. Bundan dolayı âmillerim hakkında şikâyette bulunmaktan sizi men ederim." dedi. Bunun üzerine*

Ammân 1971, s. 279, 292-294; Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 348-349. (çev.)

²⁹ Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Copenhague: E. Munksgaard, 1944) p. 526.

³⁰ Taberî, *Târih*, V, 83.

³¹ Taberî, *Târih*, VIII, 247.

* Baskı hatasından kaynaklanan bir sebeple şahsın ismi muhtemelen yanlış yazılmıştır. Doğrusu *Huzeyne* şeklinde olması gerekir. Bkz. Taberî, *Târih* (nşr. Ebü'l-Fazl), VI, 605-607. (çev.)

*Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyrî: "Sen müşriklerle istişare ettin. Onlara itiraz etmeyen ve kendilerine benzeyen kimseleri sana bildirdiler. İşte bizim onlar hakkındaki bilgimiz budur." dedi.*³² Bu metin, dihkânların yanında Arap âmillerin bulduklarını ve küçük yerleşim yerlerindeki vergi toplama işinden bunların sorumlu olduklarını göstermektedir. Fakat toplanan bu verginin, dihkânların sorumluluğu altındaki müşterek cizyeyle bir alakasının olması mümkün değildir.

Emevî idaresinin bazen de vergi toplama konusunda o bölge halkının seçtiği kişilere dayandığına dair elimizde bir takım bilgiler mevcuttur. Nitekim Taberî, bu konuda şunları söylemektedir: "*Ömer b. Hubeyre (ö. 106/724–725), Müslim b. Saîd'i Horasan'a tayin ettiğinde ona: "Mazeret ileri sürebileceğin kimseleri âmil tayin et." dedi. Müslim de ona: "Bu ne demek?" diye sordu. Bunun üzerine Ömer: "Her beldede insanlara kendilerine yönetici seçmelerini emret. Birisini seçtikleri zaman o kişiyi tayin et. Eğer bu kişi iyi çıkarsa senin lehinedir. Şayet kötü çıkarsa senin onlara karşı bir mazeretin olur."*³³ Bu durum, şikâyetlerden kaçınmak için bir gayret anlamı taşımaktaysa da bir arazi vergisinin varlığına ve bu verginin toplanmasında sorumluluğun dihkânların elinde olmadığına işaret etmektedir.

Bazen Arapların vergi mallarıyla alakalı mesuliyetini ortaya koyan şikâyetlerle de karşılaşmaktayız. Nitekim Müslim b. Saîd, beytülmalin mallarını usulsüz bir şekilde aldıkları gerekçesiyle Horasan'daki Arapların ileri gelenlerinden bazı kişileri cezalandırmıştı. Bundan dolayı bazıları: "*Eğer bu kişilere böyle davranırsan Horasan'da kalamazsın. Çünkü senin, bu mallardan dolayı cezalandırmak istediğin kişiler şehrin ileri gelenlerinden olup yanlış işlere bulaşmış kimselerdir.*" diyerek onu uyarmışlar ve "*Bu mallarla suçlanan kişiler Horasan ve diğer vilayetlerin ileri gelenleri ve gazvelere çokça katkıda bulunan kimselerdir. Bizden önce bazı kimseler vardı. Bunlar kızıl develer üzerinde dört bir taraftan gelmişler, vilayetlere vali tayin edilmişler ve malları bölüşmüşlerdi. Onun için bu mallar onlarda çokça vardır.*" demişlerdi.³⁴ Bu ifadeler, vergi toplamadan sorumlu Arap yöneticilerin varlığını açık bir şekilde göstermektedir. Bunlara ilave olarak, Nasr b. Seyyâr'ın almış olduğu tedbirlerle ilgili Taberî'nin rivayet ettikleri, ondan önce de "müşterek cizye"nin veya "vazîfe"nin (veya vazîfe manasında haracın) dışında arazi vergisinin olduğunu desteklemektedir. Nitekim Taberî bu konuda şöyle rivayet etmektedir: "*Nasr, haracı tasnif*

³² Taberî, *Târih*, VIII, 161–162.

³³ Taberî, *Târih*, VIII, 186.

³⁴ Taberî, *Târih*, VIII, 137.

etti ve onu yerli yerine koydu. Vazîfeyi (وظيفة) de yürürlükte olan antlaşmaya göre düzenledi.”³⁵ Buradan açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki, antlaşmalarda yer alan “haraç” arazi vergisi; “vazîfe” (وظيفة) müşterek cizye veya haraç anlamalarına gelmektedir.

Burada, ilk defa haracın ıstılahta kazanmış olduğu anlamda yani arazi vergisi anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

-4-

Bütün bunlardan, Horasan'daki vergi sisteminin prensip olarak sulh antlaşmalarına göre Horasan bölgelerinin ödemekle yükümlü olduğu müşterek cizyeyi kapsadığını, bu verginin de “haraç-خراج”, “vazîfe-وظيفة” ve “itâva-إتاوة” şeklinde isimlendirildiğini ve bu vergiyi toplamada dihkân ve azîm gibi bölge yöneticilerinin sorumlu olduğunu anlamaktayız. Bu cizye vergisi (جزية) kişi başına paylaştırılıyordu. Buna ilave olarak, Sâsâniler zamanından kalan arazi vergisi, zanaât vergisi ve âyîn (الآيين) vergisi gibi bazı vergiler de yürürlükteydi. Bu vergilerin de sorumluluğu, ister kendilerinden birileri üstlensin isterse o bölge halkının yardımına başvursunlar Araplara aitti. Gelirler açısından bu vergiler de önemli olmasına rağmen, bunlarla ilgili her hangi bir şikâyet duymuş değiliz. Bildiğimiz kadarıyla bütün şikâyetler müşterek cizye (antlaşmalar kapsamında bulunan haraç) ile ilgiliydi. Çünkü bir bölgeden alınan verginin toplam miktarı belliydi ve İslâm'ın yayılmasıyla değişmiyordu. Ancak dihkânlar, maddi zarara uğramamak, kendi menfaatlerini ve ayrıcalıklarını korumak için bu vergileri toplama usûllerinde hile yapıyorlardı.

Elimizde az miktarda bulunan tarihi metinlerden hareketle söz konusu gelişmelerle ilgili bilgi sahibi olabiliriz. Muaviye döneminde, bir âmili Merv halkının vergisini (خراج) bir kat arttırdı.³⁶ Yani sulh antlaşmasının belirlediği vergi miktarında (وظيفة) bir artış yaptı. Aynı şekilde Hişam b. Abdülmelik zamanında Horasan emiri Eşres'in, Horasan'da vergileri (وظائف) arttırdığı, dihkânların ise yükünü hafiflettiği zikredilir.³⁷ Onun dihkânların yükünü hafifletmesi, onların ağır bir sorumluluk altında bulunduğu açık bir delildir. Çünkü bu haracı veya müşterek vergiyi toplama mesuliyeti dihkânlara aitti. Vergilerin (وظائف) arttırılması ile ilgili sadece bu iki misal bulunmaktadır.

³⁵ Taberî, *Târih*, IX, 196.

³⁶ Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî, *el-Bed'u ve't-târîh (el-Mensûb) li Ebî Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî*, Murâcaa el-Mutahhar b. Tahir el-Makdîsî, I-VI, Paris 1899, VI, 1.

³⁷ Taberî, *Târih*, VIII, 198.

Görünen o ki, müşterek cizyeyi toplamada dihkânların hile yapımları, barış antlaşmalarının belirlediği meblağların azalmasından korkarak İslâm'a girenlerden de cizye vergisi almaları hususundaydı. Bu da dihkânların kötü muamelelerinden dolayı sürekli şikâyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu konuda duyduğumuz ilk şikâyet, Ömer b. Abdülaziz zamanında, Horasan'dan aralarında mevâlden bir şahsın da bulunduğu bir heyetin gelmesiyle vuku bulmuştur. Ömer b. Abdülaziz, bu kişiye vaziyetin nasıl olduğunu sormuş o da: *"Ey Müminlerin Emiri! Yirmi bin tane mevâlî kendilerine her hangi bir atıyye ve rızık verilmeden savaşıyor. Aynı şekilde müslüman olan ehl-i zimmeden de haraç (cizye) alınıyor."* diyerek cevap vermişti. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz, bu durumu hemen çözmek için Horasan'daki âmili Cerrâh'a: *"Senden önce kim namaz kılıyor idiyse ondan hemen cizyeyi kaldır."* şeklinde bir mektup göndermiş ve atıyyelerde eşitliği sağlamasını emrettiği gibi vergilerin toplanmasında da merhametli olmasını bildirmişti. Fakat bu konuda yavaş davranınca Cerrâh'ı görevinden azletmişti.³⁸

Hişâm zamanında (110/728-729) Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin valiliği esnasında bu konuda bir başka gayret daha görmekteyiz. Eşres, siyasî ve askerî bir takım sebeplerle Mâveraünnehir'de İslâm'ın yayılmasını istemiş ve müslüman olanlardan cizyeyi kaldıracağına dair vaatte bulunmuştu. Taberî'nin bu konu ile ilgili metni şu şekildedir: *"Eşres, Horasan'daki görevi esnasında: 'Fazilet ve vera' sahibi bir kişiyi bana teklif edin, ben de onu Mâveraünnehir'e göndereyim ki oranın halkını İslâm'a davet etsin.'" demişti. Bunun üzerine ona, Benî Dabbe'nin azatlısı Ebu's-Saydâ Sâlih b. Tarîf'i gösterdiler. Ebu's-Saydâ: "Oraya bir şartla giderim: Kim müslüman olursa ondan cizye alınmayacak. Çünkü Horasan'ın haracı, kişi başıdır." dedi. Eşres de: "Tamam" dedi. Bunun üzerine Ebu's-Saydâ arkadaşlarına: "Ben gidiyorum. Eğer âmiller sözünde durmazsa onlara karşı bana yardım edin." dedi. Ardaşları "Tamam." dediler. Daha sonra Ebu's-Saydâ, Semerkand'a gitti. O sırada Hasan b. Ebü'l-Amerrata el-Kindî, Semerkand'ın hem komutanıydı hem de haracından sorumluydu. Ebu's-Saydâ, Semerkand ve çevresindeki bölgenin halkını kendilerinden cizyenin kaldırılması vaadiyle İslâm'a davet etti. İnsanlar da süratle müslüman olmaya başladılar. Bunun üzerine bölge reislerinden Guzek, Eşres'e: "Haraç gelirleri çok azaldı." diyerek mektup gönderdi. Eşres de İbn Ebü'l-Amerrata'ya: "Haraç müslümanların kuvvetine katar. Bana gelen haberlere göre Soğd halkı ve onlar gibi diğerleri samimi olarak değil de cizye ödememek için müslüman oluyorlarmış. Kim sünnet oluyorsa,*

³⁸ Taberî, *Târih*, VIII, 134; Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I- III, el-Mektebetü'l-murtazaviyye, Necef 1939, III, 40.

farzları yerine getiriyorsa, iyi bir islâmî yaşantıya sahipse ve Kur'an'dan bir sûre okuyorsa ondan haraç alma." diyerek bir mektup gönderdi. Ardından İbn Ebi'l-Amerrata'yı haraçla ilgili görevden aldı ve bu görevi Hânî b. Hânî'ye verdi. Yardımcı olarak da el-Eşhîz'i görevlendirdi. Daha sonra İbn Ebi'l-Amerrata, Ebu's-Saydâ'ya: "Haraçla ilgili her hangi bir sorumluluğum kalmadı. Sen Hânî'ye ve el-Eşhîz'e git." dedi. Ebu's-Saydâ, onların müslüman olanlardan cizye almalarını engellemeye başladı. Hânî de şöyle bir mektup yazdı: "İnsanlar müslüman olup mescidler inşa ettiler." Buhara dihkânları Eşres'e geldiler ve şöyle dediler: "Kimden haraç alıyorsan hepsi Arap [müslüman] oldu." Bunun üzerine Eşres, Hânî'ye ve âmillerine: "Daha önce haraç aldığımız kimselerden haraç almaya devam edin." diye emir yolladı. Onlar da müslüman olanlara tekrar cizye vergisini yükledi. Bunun üzerine Soğd'da genel bir ayaklanma çıktı."³⁹

Burada, Mâveraünnehir bölgesinin, haraç veya müşterek cizye ödediğini; müslüman olmanın, her zaman kişinin kendisine düşen cizyeyi (veya haraçtan payına düşen miktarı) ödemekten muafiyetine sebep olmadığını ve âmillerin vergilerin toplanmasını kontrol etme hakkına sahip olduklarını görmekteyiz. Eşres geldikten sonra kim müslüman olursa ondan cizyesinin (haracının) alınmayacağını söylemiştir. Bunun üzerine pek çok kişi İslâm'a girmiştir. Gayet açıktır ki; metinde yer alan "haraç" kelimesi birbirine paralel iki anlamda kullanılmıştır. Birincisi, fert açısından kişi başına düşen cizye (جزية رأس), diğeri de bölge açısından müşterek cizye (الجزية المشتركة) veya vazîfe (وظيفة) anlamına gelmektedir. İslâm'ın yayılması vazîfeyi (وظيفة) ödemekle yükümlü kişilerin (mükelleflerin) sayısının azalması demektir. Bundan dolayı da dihkânlar, İslâm'ın yayılmasından korkmuşlardır. Çünkü onlar, haraç miktarının (müşterek cizyenin) eksiksiz bir şekilde ödenmesinden sorumluydular ve şikâyetlerini Eşres'e şu sözleriyle dile getirmişlerdi: "Haraç aldığımız kim varsa hepsi müslüman oldu." Netice itibarıyla, daha önce cizye ödemeleri zorunlu olanların tekrar cizye ödemelerine hükmolundu.

Burada belirtmemiz gerekir ki, Eşres'in bu şekilde davranması bir dereceye kadar İslâm'ı kabul etmedeki temel sâik hakkındaki şüphesine dayanıyordu. Aynı şekilde Barthold ve Gibb'in de işaret ettiği gibi Guzek gibi mahalli emirlerin bu uygulamaya karşı gelmeleri de bağımsızlık elde etme konusundaki arzu ve isteklerine dayanıyordu.⁴⁰

³⁹ Taberî, *Târih*, VIII, 196–197.

⁴⁰ Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, s. 19-21; Hamilton Alexander Rossken Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, The Royal Asiatic Society, London 1923; p. 69; V.V. Barthold, in W Radoff, *Die Act-Turkischen der Mongolen*, volume: II, pp. 24–25.

Soğd bölgesindeki bu ayaklanmalar Nasr b. Seyyâr'ın gelmesine kadar devam etti. Nasr gelir gelmez, Horasan'daki vergi sistemini netleştirdi ve ıslah etti. Taberî, bunu rivayet etmiş ve vergi sisteminin tamamı üzerine yeni bir ışık tutmuştur. Medâinî, Nasr'ın Merv'de bir hutbe îrâd ederek şöyle söylediğini rivayet etmiştir: *"Behrâmsîs, mecûsileri kolluyor ve onların yüklerini müslümanlara yüklüyordu. Eşbidâd b. Gregor, hıristiyanları kolluyordu. Yahûdî Akîba da aynı şekilde yahudileri kolluyordu. Ancak, ben haracın tespit edildiği şekilde ödenmesini ve kaldırılmasını kabul ederim. Mansûr b. Ömer b. Ebû'l-Harkâ'yı size âmil olarak tayin ettim ve size adaletle hükmetmesini kendisine emrettim. Müslüman olan her hangi bir kişiden şayet kişi başına cizye vergisi alınmıyorsa veya haracı kendisine ağır geliyorsa ve bütün bunlar müşriklere kolaylaştırılıyorsa o zaman Mansur b. Ömer'e bildirsın. O da bunu müslümandan alıp müşrik olana yüklesin."* Bunun üzerinden ikinci cuma geçmeden kişi başına cizye vergisi ödemekte olan otuz bin müslüman geldi. Müşriklerden de cizye vergileri kaldırılmış seksen bin kişinin olduğu ortaya çıktı. Bunun üzerine Nasr, müslümanlardan cizye vergisini kaldırdı ve müşriklerin üzerine yükledi. Ardından, olması gereken şekilde haracı düzenledi. Ondan sonra da antlaşmada yer alan şekliyle vazîfe (وظيفة) vergisini tanzim etti. Emevîler zamanında, Merv'den haraç dışında yüz bin dirhem vergi alınıyordu.⁴¹

Metinden anlaşıldığı kadarıyla vergi toplamakla sorumlu ehl-i zimmeden bazı şahıslar hile yapmaktaydılar. Behrâmsîs'i dihkânlardan kabul etmemiz mümkün olsa bile -ki bu sadece bir varsayımdır- Eşbidâd ve Akîba, Merv bölgesinde sadece hıristiyanların ve yahudilerin temsilcisi olabilirler. Öyle görünüyor ki bu üç şahıs, müslümanlardan cizyeyi alıyor fakat yandaşları olan bazı müşrikleri ise bundan muaf tutuyordu. Hatta müşterek cizyedeki hisse ile alakalı olarak müslümanların vergi yüklerini artırıyor, müşriklerini ise hafifletiyorlardı.

Bana öyle geliyor ki metinde yer alan: *"Veya haracı kendisine ağır geliyorsa ve bütün bunlar müşriklere kolaylaştırılıyorsa o zaman halifenin temsilcisi Mansur b. Ömer'e bildirsın. O da bunu müslümandan alıp müşrik olana yüklesin."* ibaresinden, Dennet'in kabul ettiği şekilde arazi vergisinin kastedildiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü arazi geliri, müşterek cizye gibi sabit bir rakamla belirlenmiş değildi. Bununla, müslümanlara yüklenen cizyedeki artış ve müşriklerin cizyesindeki azalma kastedilmiş olmalıdır.⁴²

⁴¹ Taberî, *Târih*, VIII, 268.

⁴² Bkz. Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, s. 194.

Burada Nasr, haraç veya vazîfe (وظيفة) miktarının önceden belirlendiğini ifade etmiş, bunun da daha önce belirtilen miktarda ödenmesi gerektiğini ve Merv'in vergiden payına düşen miktarın yüz bin olduğunu açıkça belirtmiştir. Ayrıca, arazi vergisinin bu vazîfe (وظيفة) vergisine veya belirlenen miktara dâhil edilmediğini, bilakis buna ilave bir vergi olduğunu ve bu verginin Emeviler döneminin tamamında alındığını anlamaktayız.

Bütün bunlardan şunu çıkarmaktayız ki, Nasr b. Seyyâr, vergi sisteminde adil bir ıslahat gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede müslümanlardan cizyeyi kaldırarak dihkânların ve ehl-i zimmeden olan vergi tahsildarlarının bir takım siyasî ve ictimâî sebeplerden dolayı muaf tuttuğu müşriklere yeniden yüklemiştir. Aynı şekilde arazi vergisini de yeniden tanzim ederek gruplandırmış ve adil bir şekilde arazi sahiplerine yüklemiştir.

Sonuç olarak ifade etmek isteriz ki, sınırlı sayıda da olsa bize ulaşan şikâyetler sadece dihkânların cizye toplamada yapmış oldukları uygulamalar sebebiyledir. Bunların dışında kayda değer bir şikâyet görülmemektedir. Bundan dolayı, Van Vloten ve diğerlerinin, Abbâsî dâvetinin ağır vergiler sebebiyle başarıya ulaştığına dair varsayımlarının bir temele dayanmadığını düşünüyoruz. Bilâkis, Abbâsî dâvetinin başarıya ulaşmasının daha önemli ve ciddi sebepleri vardır.